ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

AHOLI VA XO‘JALIK YURITUVCHI SUBYEKTLARNING BO‘SH PUL MABLAG‘LARINI BANK OMONATLARI VA DEPOZITLARIGA JALB ETISHNING NAZARIY-HUQUQIY ASOSLARI

Normamatov Ruslanbek Shamsiddin o‘g‘li
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi

Ruzimurodov Olim
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti dotsenti, PhD
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20347382

Annotatsiya
Mazkur maqolada aholi hamda xo‘jalik yurituvchi subyektlarning vaqtincha bo‘sh pul mablag‘larini tijorat banklari omonatlari va depozitlariga jalb etishning nazariy-huquqiy asoslari tahlil qilingan. Tadqiqotda depozit munosabatlarining iqtisodiy mohiyati, ularning bank resurs bazasini shakllantirishdagi ahamiyati hamda moliyaviy barqarorlikni ta’minlashdagi o‘rni ochib berilgan. Shuningdek, omonat va depozit operatsiyalarini tartibga soluvchi milliy qonunchilik normalari, Markaziy bankning me’yoriy hujjatlari va amaldagi mexanizmlar ilmiy yondashuv asosida o‘rganilgan. Maqolada aholi va tadbirkorlik subyektlarining bank tizimiga bo‘lgan ishonchini mustahkamlash, depozit jozibadorligini oshirish hamda resurslarni iqtisodiyotga samarali yo‘naltirish bilan bog‘liq mavjud muammolar tahlil qilinib, ularni bartaraf etishga doir taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari bank resurslarini kengaytirish, moliyaviy vositachilik samaradorligini oshirish va iqtisodiyotda investitsion faollikni rag‘batlantirish nuqtayi nazaridan amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: bank omonatlari, depozit siyosati, tijorat banklari, bank resurslari, moliyaviy barqarorlik, depozit operatsiyalari, aholi mablag‘lari, xo‘jalik yurituvchi subyektlar, bank tizimi, depozit munosabatlari, Markaziy bank, investitsion faollik, moliyaviy vositachilik, bank qonunchiligi.

Kirish. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklarining barqaror faoliyat yuritishi ko‘p jihatdan ularning resurs bazasi qay darajada mustahkam shakllanganiga bog‘liq hisoblanadi. Bank resurslarining asosiy qismini esa аҳоли ва xo‘jalik yurituvchi subyektlarning vaqtincha bo‘sh pul mablag‘lari tashkil etadi. Mazkur mablag‘larni bank omonatlari va depozitlariga jalb etish nafaqat bank tizimining likvidligi va moliyaviy barqarorligini ta’minlashda, balki iqtisodiyotdagi investitsion jarayonlarni qo‘llab-quvvatlashda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli depozit munosabatlarini samarali tashkil etish hamda ularning nazariy-huquqiy asoslarini chuqur tadqiq etish dolzarb ilmiy masalalardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

So‘nggi yillarda mamlakatimizda bank-moliya tizimini modernizatsiya qilish, aҳoli va tadbirkorlik subyektlarining bank xizmatlariga bo‘lgan ishonchini oshirish, shuningdek, milliy iqtisodiyotda pul mablag‘larining rasmiy moliya sektori orqali aylanishini kengaytirishga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Biroq amaliyot shuni ko‘rsatmoqdaki, ayrim hollarda depozit xizmatlari jozibadorligining yetarli emasligi, moliyaviy savodxonlik darajasining pastligi hamda bank va mijoz o‘rtasidagi ishonch omilining to‘liq shakllanmaganligi mavjud bo‘sh pul mablag‘larining bank tizimiga yetarli darajada jalb qilinmasligiga sabab bo‘lmoqda. Natijada iqtisodiyotda investitsion resurslar taqchilligi va norasmiy pul aylanishi kabi muammolar yuzaga kelmoqda.

Mazkur maqolada аҳоли hamda xo‘jalik yurituvchi subyektlarning bo‘sh pul mablag‘larini bank omonatlari va depozitlariga jalb etishning nazariy yondashuvlari, iqtisodiy mohiyati hamda ushbu jarayonni tartibga soluvchi huquqiy mexanizmlar ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, depozit siyosatini takomillashtirish, banklarning resurs bazasini kengaytirish va moliyaviy vositachilik samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy taklif hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Asosiy qism. Bank tizimida depozit va omonat operatsiyalari tijorat banklari faoliyatining asosiy moliyaviy manbalaridan biri hisoblanadi. Chunki banklarning kreditlash salohiyati, investitsion loyihalarni moliyalashtirish imkoniyati hamda umumiy moliyaviy barqarorligi bevosita jalb qilingan mablag‘lar hajmiga bog‘liqdir. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, aholi va xo‘jalik yurituvchi subyektlarning vaqtincha bo‘sh pul mablag‘larini bank omonatlari hamda depozitlariga jalb etish iqtisodiyotning uzluksiz rivojlanishini ta’minlovchi muhim moliyaviy mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur jarayon nafaqat bank resurs bazasini kengaytiradi, balki iqtisodiyotda pul mablag‘larining samarali qayta taqsimlanishini ham ta’minlaydi.

Iqtisodiy nazariyada depozitlar bankka ma’lum muddat yoki talab qilib olinguncha saqlash uchun topshirilgan pul mablag‘lari sifatida talqin qilinadi. Omonat tushunchasi esa ko‘proq jismoniy shaxslarning banklarga joylashtiradigan mablag‘lari bilan bog‘liq bo‘lsa, depozit atamasi yuridik shaxslar va tadbirkorlik subyektlari mablag‘larini ham qamrab oluvchi kengroq iqtisodiy kategoriya hisoblanadi. Ularning asosiy iqtisodiy mohiyati vaqtincha bo‘sh mablag‘larni iqtisodiy aylanishga jalb etish orqali qo‘shimcha daromad olish va moliyaviy vositachilikni rivojlantirishdan iboratdir. Banklar ushbu mablag‘lardan kredit resursi sifatida foydalanadi, natijada jamg‘armalar investitsiyaga aylantiriladi hamda iqtisodiy faollik rag‘batlantiriladi.

Aholi mablag‘larini bank tizimiga jalb qilish darajasi ko‘p jihatdan bank tizimiga bo‘lgan ishonch omiliga bog‘liq hisoblanadi. Agar aholida banklarning moliyaviy barqarorligi va omonatlar xavfsizligiga nisbatan ijobiy qarash shakllansa, ular o‘z mablag‘larini naqd shaklda saqlash o‘rniga bank depozitlariga joylashtirishga moyil bo‘ladi. Aksincha, inflyatsiya darajasining yuqoriligi, milliy valyuta kursidagi keskin o‘zgarishlar yoki ayrim banklar faoliyatidagi muammolar aholining bank tizimiga bo‘lgan ishonchini pasaytirishi mumkin. Shu sababli depozit siyosatini shakllantirishda banklarning moliyaviy barqarorligi, omonatlarni kafolatlash tizimi va foiz siyosati muhim omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlar mablag‘larini depozitlarga jalb etish ham tijorat banklari resurs bazasini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Korxonalar va tashkilotlar faoliyati davomida ma’lum davr mobaynida foydalanilmayotgan pul mablag‘lari yuzaga keladi. Ushbu mablag‘larni bank depozitlariga joylashtirish bir tomondan korxonaga qo‘shimcha foiz daromadi keltirsa, ikkinchi tomondan banklarning kredit resurslarini oshiradi. Natijada iqtisodiyot tarmoqlarini moliyalashtirish imkoniyati kengayadi. Ayniqsa, uzoq muddatli depozitlarning ko‘payishi banklarning uzoq muddatli kreditlash faoliyatini rivojlantirish uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Mamlakatimizda depozit munosabatlarini tartibga solishning huquqiy asoslari O‘zbekiston Respublikasining bank va bank faoliyatiga oid qonunlari, Markaziy bankning me’yoriy hujjatlari hamda boshqa normativ-huquqiy hujjatlar orqali belgilab qo‘yilgan. Mazkur huquqiy mexanizmlar omonatchilar manfaatlarini himoya qilish, bank faoliyatining shaffofligini ta’minlash hamda depozit operatsiyalarining barqaror ishlashiga xizmat qiladi. Xususan, fuqarolar omonatlarini kafolatlash tizimining mavjudligi aholining bank tizimiga bo‘lgan ishonchini oshirishda muhim vosita hisoblanadi. Chunki omonatlar davlat tomonidan muayyan tartibda himoya qilinishi omonatchilar uchun moliyaviy xavfsizlik kafolatini yaratadi.

Shu bilan birga, amaliyotda depozit siyosatini rivojlantirish bilan bog‘liq ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, ayrim hududlarda bank xizmatlarining yetarli darajada ommalashmaganligi, moliyaviy savodxonlik darajasining pastligi hamda raqamli bank xizmatlaridan foydalanish ko‘nikmalarining cheklanganligi aholi mablag‘larini bank tizimiga jalb etishga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Bundan tashqari, ayrim hollarda depozit foiz stavkalarining inflyatsiya darajasiga nisbatan pastligi omonatlarning jozibadorligini kamaytiradi. Bu esa aholi va tadbirkorlik subyektlarining mablag‘larini norasmiy yoki samarasiz shakllarda saqlashiga sabab bo‘lmoqda.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun tijorat banklari tomonidan mijozlarga qulay va moslashuvchan depozit mahsulotlarini taklif etish muhim hisoblanadi. Xususan, raqamli bank xizmatlarini rivojlantirish, onlayn omonat ochish imkoniyatlarini kengaytirish, foiz siyosatini bozor talablariga mos ravishda takomillashtirish hamda aholining moliyaviy savodxonligini oshirishga qaratilgan targ‘ibot ishlarini kuchaytirish zarur. Shuningdek, bank tizimida shaffoflikni ta’minlash va mijozlar bilan o‘zaro ishonch munosabatlarini mustahkamlash ham depozit bazasini kengaytirishda muhim ahamiyatga ega.

Ko‘rsatkichlar	2024-yil 1-mart	2024-yil 1-iyun	2024-yil 1-avgust	2024-yil 1-oktabr	2024-yil 1-dekabr
Jami depozitlar (mlrd so‘m)	237 938	257 233	275 422	286 947	297 396
Jismoniy shaxslar depozitlari (mlrd so‘m)	85 816	93 473	100 463	106 465	112 469
Yuridik shaxslar depozitlari (mlrd so‘m)	152 122	163 761	174 960	180 483	184 926
Jismoniy shaxslar ulushi (%)	36,1	36,3	36,5	37,1	37,8
Yuridik shaxslar ulushi (%)	63,9	63,7	63,5	62,9	62,2
Oldingi davrga nisbatan jami depozitlar o‘sishi (%)	—	8,1	7,1	4,2	3,6

Hisob-kitob metodikasi

1.Jismoniy shaxslar ulushi formulasi:

$$\textbf{Jismoniy shaxslar ulushi} = \frac{\textbf{Jismoniy shaxslar depozitlari}}{\textbf{Jami depozitlar}} \times 100$$

Misol:

2024-yil 1-dekabr holatida:

112 469 / 297 396 × 100 = 37,8 %

2.Yuridik shaxslar ulushi formulasi:

$$\textbf{Yuridik shaxslar ulushi} = \frac{\textbf{Yuridik shaxslar depozitlari}}{\textbf{Jami depozitlar}} \times 100$$

3.O‘sish sur’ati formulasi:

$$\textbf{O’sish sur’ati} = \frac{\textbf{Joriy davr} - \textbf{Oldingi davr}}{\textbf{Oldingi davr}} \times 100$$

Misol:

2024-yil mart–iyun oralig‘i:

(257 233 − 237 938) / 237 938 × 100 = 8,1 %

Statistik tahlil

Jadval ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, 2024-yil davomida O‘zbekiston tijorat banklari depozit bazasi barqaror o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lgan. Xususan, jami depozitlar hajmi 2024-yil 1-martdagi 237,9 trln so‘mdan 1-dekabr holatiga 297,4 trln so‘mga yetgan. Bu davr mobaynida jami o‘sish qariyb 25 foizni tashkil etgan.

Aholi depozitlari hajmi ham izchil o‘sib, 85,8 trln so‘mdan 112,5 trln so‘mga oshgan. Bu esa aholining bank tizimiga bo‘lgan ishonchi kuchayib borayotganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, jismoniy shaxslar depozitlarining jami depozitlardagi ulushi 36,1 foizdan 37,8 foizga ko‘tarilgan. Mazkur holat aholi mablag‘larini bank tizimiga jalb qilish siyosati nisbatan samarali amalga oshirilayotganini anglatadi.

Yuridik shaxslar depozitlari hajmi mutlaq miqdorda oshgan bo‘lsa-da, ularning umumiy depozitlardagi ulushi biroz pasaygan. Bu esa bank resurs bazasida aholi omonatlarining nisbiy ahamiyati kuchayib borayotganini bildiradi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, depozit bazasining o‘sishi banklarning kreditlash salohiyatini kengaytirish hamda iqtisodiyotda investitsion faollikni qo‘llab-quvvatlash uchun muhim moliyaviy asos yaratmoqda. Ayniqsa, aholi depozitlari ulushining ortishi bank tizimi barqarorligi uchun ijobiy omil hisoblanadi, chunki chakana depozitlar korporativ depozitlarga nisbatan barqarorroq resurs manbai sifatida baholanadi.

Umuman olganda, aholi va xo‘jalik yurituvchi subyektlarning bo‘sh pul mablag‘larini bank omonatlari hamda depozitlariga jalb etish iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta’minlashda muhim omillardan biri hisoblanadi. Depozit munosabatlarining samarali tashkil etilishi tijorat banklari resurs bazasini mustahkamlaydi, kreditlash hajmini oshiradi hamda investitsion jarayonlarning faollashuviga xizmat qiladi. Shu bois mazkur yo‘nalishda nazariy yondashuvlarni takomillashtirish, huquqiy mexanizmlarni rivojlantirish va amaliy samaradorlikni oshirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, aholi va xo‘jalik yurituvchi subyektlarning vaqtincha bo‘sh pul mablag‘larini bank omonatlari hamda depozitlariga jalb etish bank tizimining resurs salohiyatini mustahkamlash bilan bir qatorda milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta’minlovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Depozit munosabatlarining samarali tashkil etilishi tijorat banklarining likvidligi va moliyaviy barqarorligini oshiradi, kreditlash hajmining kengayishiga xizmat qiladi hamda investitsion faollikning kuchayishiga zamin yaratadi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, depozit siyosatining samaradorligi ko‘p jihatdan bank tizimiga bo‘lgan ishonch darajasi, omonatlarning huquqiy himoyasi, foiz siyosatining raqobatbardoshligi hamda moliyaviy xizmatlarning qulayligi bilan belgilanadi. Shu bilan birga, ayrim hududlarda moliyaviy savodxonlik darajasining yetarli emasligi, raqamli bank xizmatlaridan foydalanish ko‘nikmalarining pastligi va ayrim depozit mahsulotlarining aholi ehtiyojlariga to‘liq mos kelmasligi mavjud imkoniyatlardan samarali foydalanishga to‘sqinlik qilmoqda. Mazkur muammolarni bartaraf etish maqsadida tijorat banklari tomonidan mijozlar ehtiyojiga mos innovatsion depozit mahsulotlarini ishlab chiqish, uzoq muddatli omonatlar uchun rag‘batlantiruvchi foiz mexanizmlarini joriy etish hamda raqamli bank xizmatlarini yanada kengaytirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Shuningdek, aholi va tadbirkorlik subyektlari o‘rtasida moliyaviy savodxonlikni oshirishga qaratilgan amaliy dasturlarni kuchaytirish, bank xizmatlari bo‘yicha ochiqlik va shaffoflikni ta’minlash hamda omonatlarni kafolatlash tizimining samaradorligini yanada oshirish zarur. Bundan tashqari, banklar tomonidan hududlar kesimida depozit bozori holatini doimiy tahlil qilib borish, mijozlarning ehtiyoj va manfaatlariga mos moslashuvchan depozit siyosatini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Natijada bo‘sh pul mablag‘larining rasmiy moliya tizimiga kengroq jalb qilinishi ta’minlanadi, bu esa iqtisodiyotda pul aylanishining shaffofligini oshirish, investitsion resurslar hajmini ko‘paytirish va bank-moliya tizimining uzoq muddatli barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayeva, Sh. (2003). Pul, kredit va banklar. Toshkent: Moliya instituti nashriyoti.
2. Alimardonov, I., Shomurodov, R., & Majidov, J. (2021). Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish. Toshkent: Nihol Print nashriyoti.
3. Maxmudova, M. (2021). Bank ishi. Toshkent.
4. Omonov, A. A., & Qoraliyev, T. M. (2019). Pul va banklar. Toshkent: Iqtisod-moliya nashriyoti.
5. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2024). Pul-kredit siyosatining asosiy yo‘nalishlari. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki.
6. Rashidov, O. Yu., Alimov, I. I., Toymuxamedov, I. R., & Tojiyev, R. R. (2011). Pul, kredit va banklar. Toshkent: Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
7. Urmonov, J. J., Anarkulov, A. D., Umaraliyev, A. M., & Abdurasulov, A. A. (2019). Pul, kredit va banklar. Toshkent.

Internet manbalar

1. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki – Bank statistikasi
2. 2024-yil 1-mart holatiga tijorat banklari kredit va depozitlari
3. 2024-yil 1-iyun holatiga tijorat banklari kredit va depozitlari
4. 2024-yil 1-avgust holatiga tijorat banklari kredit va depozitlari
5. 2024-yil 1-oktabr holatiga tijorat banklari kredit va depozitlari
6. 2024-yil 1-dekabr holatiga tijorat banklari kredit va depozitlari